

Микола КРИКУН

ДОЛЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ ІНСИГНІЙ (КЛЕЙНОДІВ), ВИВЕЗЕНИХ ПАВЛОМ ТЕТЕРЕЮ ДО ПОЛЬЩІ В 1665 РОЦІ

У червні 1665 р. Павло Тетеря самовільно покинув гетьманський уряд, який займав від січня 1663 р.,— після того, як переконався у неможливості далі перебувати на ньому. Рятуючись від розправи своїх політичних противників, він виїхав з міста Брацлава до Польщі, прихопивши зі собою королівські привілеї, видані Запорізькому Війську, значні суми з військового скарбу та гетьманські інсигнії (клейноди)¹.

Петро Дорошенко, ставши у серпні того ж року гетьманом², висунув, щоправда, не одразу, адресовану правлячим колам Речі Посполитої вимогу повернути очолюваному ним Запорізькому Війську все вивезене П. Тетерею, оскільки той не виявляв жодного бажання це зробити, і згодом цю вимогу повторював упродовж кількох років. Особливо П. Дорошенко наполягав на необхідності повернути гетьманські інсигнії. У його документально засвідчених домаганнях та в інших тогочасних матеріалах годі знайти обґрунтування цієї вимоги. І все ж на їх основі її можна пояснити тим, що польський уряд усіляко прагнув використати наявні в його розпорядженні (бо, зрештою, взяті ним у П. Тетері) інсигнії для чинення тиску на П. Дорошенка, аби примусити його йти на поступки; у разі ж непідлягання тискові П. Дорошенкові давалося знати, що інсигнії можуть бути надані слухняній Речі Посполитій особі на протигагу йому на гетьманському уряді. Отже, король Ян Казимир та його оточення тримали ці інсигнії як предмет політичної гри, торгу. П. Дорошенко, як далі

¹ Костомаров Н. И. Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. XV, кн. VI.— С. 45; Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII в. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1924.— Т. СXXXIV—СXXXV.— С. 73—74; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 48. Див. також: Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1851.— Т. П.— С. 88 (літописець помилково твердить, що П. Тетеря втік з Корсуня).

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 51—54; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 15—16; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна.— Львів, 1999.— Ч. 2—3.— С. 337—338.

побачимо, мав виготовлені для нього свої „домашні“ клейноди. Проте він усвідомлював потребу повернення вивезених клейнодів як символу визнання його Річчю Посполитою гетьманом, символу тим, зокрема, важливого, що вони були атрибутом влади кількох його попередників по гетьманству. Бралось П. Дорошенком до уваги, можливо, й те, що втрата Запорізьким Військом інсигнії була на той час подією надзвичайною, раніше незнаюю. Слід було зробити все, щоб їх одержати назад.

Мета нашої статті — показати долю вивезених клейнодів, навколо яких точилася боротьба, кому вони, зрештою, дісталися і що з ними сталося. В історичній літературі цього питання торкнулися Іван Крип'якевич³ і Дмитро Дорошенко⁴.

Про які ж інсигнії йшлося? Ось про які: хоругву, булаву, бунчук, бубни (або литаври). У такому вигляді цей перелік у джерелах трапляється зрідка — звичайно, там він неповний. Інколи в нього вносили комишину, шаблю і печатку.

* * *

Уперше на козацьку вимогу повернути клейноди (без зазначення, які саме) натрапляємо в інструкції посланцям Дорошенкового Запорізького Війська на варшавський звичайний сейм, схваленій на раді цього Війська, що відбулася 20 лютого (за ст. ст.) 1666 р. під містечком Лисянкою, розташованим у Київському воєводстві⁵. Там само, до речі, містилась вимога, щоб король привілеєм затвердив обрання П. Дорошенка на гетьманський уряд. Видача такого привілею автоматично означала б, що вивезеними П. Тетерею клейнодами мав володіти П. Дорошенко як гетьман.

Ці клейноди дісталися П. Тетері після того, як Юрій Хмельницький зрікся гетьманства — „добровільно поклав булаву“, як сказано у виданому у Львові 18 березня 1663 р. королівському привілеї, що ним було затверджено обрання Запорізьким Військом П. Тетері гетьманом й одержання ним у зв'язку з цим цієї булави⁶, про яку в низці документів читаємо, що її Ю. Хмельницький „здав“ П. Тетері⁷. Від імени

³ Крип'якевич І. До історії...— С. 73—74.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 252.

⁵ Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 629; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 325.

⁶ Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА в Москве), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 220, л. 155 об.—156; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Metryka Koronna. Protokoły, ks. 364, k. 146v.—148. Див. присягу П. Тетері як гетьмана на вірність королеві й Речі Посполитій, принесену в містечку Острі 22 грудня 1663 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, ks. 203, k. 270v.—271; Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1961.— Т. LII.— Zesz. 3.— S. 524—525); тут, до речі, про гетьманську булаву не сказано. Принагідно зазначимо, що 24 листопада 1663 р. в королівському таборі під містечком Барішполем був схвалений формуляр присяги гетьмана Запорізького Війська на вірність королеві й Речі Посполитій (РГАДА в Москве, ф. 389, оп. 1, кн. 220, л. 183 об.). П. Тетеря присягнув за цим формуляром.

⁷ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: (Досліди над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 399 (відписка князя Григорія Ромодановського цареві Олексію Михайловичу, складена у січні 1663 р.); Акты, относящиеся

короля цю булаву П. Тетері вручив сяноцький підчаший Томаш Карчевський⁸.

Ідеться, напевно, про булаву, яку за дорученням короля брацлавський воевода Адам Кисіль передав Богданові Хмельницькому під час приїму останнім 20 лютого 1649 р. в Переяславі делегованих для переговорів з ним польських комісарів, до котрих А. Кисіль належав⁹. Булава була „туркусова“¹⁰, тобто, за Михайлом Грушевським, „обсаджена туркусами (бірюзою)“¹¹, за Дмитром Бантишем-Каменським, який, до речі, не подає при цьому джерела, „обсипана сапфірами“¹².

Слід вказати й на те, що того ж 20 лютого у Переяславі Б. Хмельницькому з рук молодшого брата А. Киселя була дана королівська хоругва — червона, зі зображенням білого орла і написом „Ioannes Casimirus Rex“, — „щоб цією королівською ласкою [як, зрештою, й у випадку з булавою. — М. К.] його прихилити“ [до короля й Речі Посполитої. — М. К.]¹³, причому перед булавою. Як видається, підкреслимо, за ранговістю серед цих інсигній хоругва була першою, а булава другою.

Потрібно також наголосити, що інших королівських інсигній у лютому 1649 р. Б. Хмельницькому даровано не було. Видно це хоч би з того, що в ухваленій 24 лютого в Переяславі письмовій козацько-польській угоді з козацького боку висловлено вдячність за надіслання королем і Річчю Посполитою хоругви і булави¹⁴. Та й відомо, що король перед

к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 243, 344, 348—349, 352 (статейний список стольника Федора Лодиженського, який стосується подій у козацькій Україні в грудні 1662 — січні 1663 р. [за ст. ст.]).

⁸ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волыном генерал-губернаторе.— К., 1859.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии (1660—1664).— С. 295—296 (лист П. Тетері до короля від 22 квітня (ст. ст.) 1663 р.), 300—301 (лист П. Тетері до великого коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського від 22 квітня (ст. ст.) 1663 р.), 307—308 (лист П. Тетері до короля від 12 (22) травня 1663 р.).

⁹ Памятники...— 1848.— Т. I / Изд. 2-е.— Отд. III: Материалы для истории Малороссии.— С. 319—320 (діарій подорожі королівських комісарів до Запорізького Війська). Див. також: Літопис Самовидця / Видання підгот. Я. І. Дзиря.— К., 1971.— С. 56; Грабянка Г. Дійствія презьблной и от начала кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с Поляки [...], з разних літописцов и из діаріуша, на той войнѣ писаного, в градѣ Гадячѣ... / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1854.— С. 62; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów [...] Przez współczesnego tłumacza w skróceniu na język polski przełożona / Wydana z rękopisu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego, teraz podług oryginalu poprawiona i powtórnie wydrukowana.— Poznań, 1859.— Т. I.— S. 40; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. / Изд. 4-е.— Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903.— С. 148.

¹⁰ Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 320.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650) / Вид. 2-ге, повторне.— С. 142.

¹² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 148.

¹³ Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 319—320; див. також: Літопис Самовидця.— С. 56; Грабянка Г. Дійствія...— С. 62; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza...— Т. I.— S. 40; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 148.

¹⁴ Памятники...— Т. IV.— Отд. III.— С. 377—378.

відправкою згаданих комісарів до Б. Хмельницького мав намір передати йому тільки хоругву і булаву¹⁵.

Відповідно до наведених джерельних свідчень повідомлення Самовидця, що в Переяславі польські комісари вручили Б. Хмельницькому ще й бунчук і бубни¹⁶, та повідомлення Григорія Грабянки, що вручили також бунчук¹⁷, не відповідають, як справедливо вважають Микола Петровський¹⁸ і Ярослав Дзира¹⁹, дійсності. Принагідно слід зазначити, що в Переяславі Б. Хмельницький зустрів цих комісарів під своїм гетьманським бунчуком (і своєю червоною хоругвою)²⁰.

Дарування Б. Хмельницькому королівської хоругви й булави було виявом визнання його козацьким гетьманом — то були традиційні в Речі Посполитій гетьманські інсигнії²¹. Властиве ж визнання містилося у відповідному королівському привілеї, яким Б. Хмельницький затверджувався на гетьманстві і який комісари 20 лютого йому передали²². Недаремно в уже згаданому тексті козацько-польської угоди від 24 лютого 1649 р. Б. Хмельницький фігурує як гетьман. Від моменту прийняття ним королівських клейнодів, зазначає М. Грушевський, Б. Хмельницький став офіційно носити гетьманський титул, „доти не призначений [правлячими колами Речі Посполитої.— М. К.] ні йому, ні його попередникам“²³ [з козацьких провідників.— М. К.].

8 (18) січня 1654 р. на Переяславській раді Б. Хмельницькому, після того як він присягнув з козацькою старшиною на вірність московському

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. III.— С. 119. Що Б. Хмельницький одержав лише хоругву і булаву, відомо й з таких документів: лист Б. Хмельницького до короля з-під Зборова від 15 (25) серпня 1649 р. (Там само.— С. 202), відписки путивльських воевод, у яких міститься оповідь архиєпископа єрусалимського патріарха про Збарзьку й Зборівську битви, мир козаків з поляками й інше — від 12 (22) вересня 1649 р. (Акты ЮЗР.— 1864.— Т. III: 1638—1657.— С. 351).

¹⁶ Літопис Самовидця.— С. 56.

¹⁷ Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 62.

¹⁸ Петровський М. Нариси історії...— С. 201—202.

¹⁹ Літопис Самовидця.— С. 169.

²⁰ Памятники...— Т. I.— Отд. III.— С. 318.

²¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1913.— С. 246.

²² Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 62; K o s c h o w s k i W. Historya panowania Jana Kazimierza...— Т. I.— S. 40; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. III.— С. 119; Акты ЮЗР.— Т. III.— С. 35.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII, част. III.— С. 154. В іншій книзі М. Грушевського читаємо: „Хмельницький перший одержав офіційний титул гетьмана“ (Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 246). Самійло Величко повідомляє, що після обрання 19 січня 1648 р. на Січі Б. Хмельницького гетьманом йому одразу були вручені взяті з козацької скарбниці військові клейноди, а саме: „корогов королевская златописанная, барзо красная; бунчук [...] з позлоцѣстою галкою и дровцем; булава срѣбная украшенная; печать срѣбная войсковая и котли мѣднии великии“ (Величко С. Сказаніе о войне казацкой з Поляками.— К., 1926.— С. 29). Очевидно, тут ідеться про те, що й бунчук, і булава, і, можливо, інші клейноди — також королівські. Це повідомлення не відповідає дійсності. У ставленні до нього слід керуватися переконаністю М. Грушевського в тому, що С. Величко „дуже любить імпонувати читачеві докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видуває“ (Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922.— Т. VIII.— Ч. II: Початки Хмельниччини (1638—1648) / Вид. 2-ге.— С. 166). М. Костомаров довірливо поставився до згаданої розповіді С. Величка про клейноди (Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений.— 1904.— Т. IX—XI, кн. IV.— С. 152).

цареві, російський посланець боярин Василій Бутурлін вручив царські інсигнії — знамено („знамя“) і булаву²⁴. З виголошеної В. Бутурліним з цього приводу промови, текст якої він привіз зі собою, видно, що знамено символізувало перемоги над ворогами під заступництвом Спаса і Богородиці та печерських святих зі святою Варварою, а булава — силу гетьманської влади²⁵.

Після цього королівські хоругва і булава були, про що можна здогадуватися з подальшого перебігу подій, здані на зберігання до козацької скарбниці як політично непридатні. Слід наголосити, що піти на знищення цих інсигній або відіслання їх до Москви Б. Хмельницький не міг би зважитись: одне і друге було б виявом явної зневаги до короля, а цього гетьман аж ніяк не допустив би.

Коли у квітні 1657 р. рада старшини Запорізького Війська постановила, що після смерті Б. Хмельницького гетьманом стане його син Юрій, то йому, за її згодою, батько передав гетьманську булаву, про що повідомив листом царя від 23 квітня (ст. ст.)²⁶. Малася, очевидно, на увазі „царська“ булава. Крім неї, Б. Хмельницький у присутності тієї самої старшини напевно тоді ж вручив синові знамено, а також гетьманські бунчук і печатку²⁷.

Невдовзі по смерті Б. Хмельницького, а саме 26 серпня (ст. ст.) 1657 р., Юрій змушений був „уступити“ булаву „царського величства“ генеральному писареві Іванові Виговському, проголошеному гетьманом Запорізького Війська²⁸. Водночас І. Виговському перепали царське знамено²⁹, бунчук і печатка³⁰.

²⁴ Акты ЮЗР.— 1878.— Т. X (Дополнение к III тому).— С. 228—229.

²⁵ Там само.— С. 229—231. Водночас з цими клейнодами В. Бутурлін передав Б. Хмельницькому даровані царем фєразь („фєрезєя“) та шапку, з яких, за тією ж промовою московського посла, перша символізує царську опіку (покровительство) над Україною, а шапка — охорону гетьманської голови (Там само.— С. 229, 231—232); див. також: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. История Малой России...— С. 205, 526—527; В е л и ч к о С. Сказаніє...— С. 95; Г р у ш е в с ь к и й М. История України-Руси.— К., 1931.— Т. IX. Друга половина: Хмельниччина роки 1654—1657.— С. 767.

²⁶ К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький / Вид. 2-ге, випр. і доповн.— Львів, 1990.— С. 335; див. також: Г р а б я н к а Г. Дїйствія...— С. 151—155; Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. История Малой России...— С. 129.

²⁷ Грабянка Г. Дїйствія...— С. 151—155.

²⁸ Акты ЮЗР.— 1863.— Т. IV: 1657—1659 (розповідь піддячого путивльської приказної ізби Ілейка Роголова від 31 серпня [ст. ст.]). Див. також: Там само.— С. 14 (відписка київського воеводи Андрія Бутурліна цареві від 5 (15) вересня 1657 р.; Г р а б я н к а Г. Дїйствія...— С. 155—157; Літопис Самовидця.— С. 75—77.

²⁹ Акты ЮЗР.— Т. IV.— С. 14 (відписка київського воеводи А. Бутурліна цареві від 5 (15) вересня).

³⁰ Г р а б я н к а Г. Дїйствія...— С. 156—157; Літопис Самовидця.— С. 75. Повідомлення С. Величка, що на прохання І. Виговського йому з Москви була переслана і вручена, після складення ним відповідної присяги на вірність, булава (із супровідною підтверджувальною щодо його гетьманства царською грамотою) (В е л и ч к о С. Сказаніє...— С. 174), не відповідає дійсності. В іншому місці свого літопису С. Величко подає, що, повідомляючи в своєму листі до Низового Запорізького Війська від 16 (26) вересня 1657 р. про обрання його гетьманом, І. Виговський зазначив: йому вручено „клейноти войсковіє, урядовѣ гетманскому належачіє“ (Т а м с а м о.— С. 168). З контексту цього листа випливає, що І. Виговський клейноди одержав не з Москви, а ті саме, які „перебували“ при городовому Запорізькому Війську.

Навряд чи, пішовши на зближення з Річчю Посполитою, І. Виговський залишився „відданим“ царським гетьманським інсигніям. Від часу укладення Гадяцької угоди (16 вересня 1658 р.) він повинен був користуватися королівською хоругвою і булавою. Відомостей про те, що вони даровані йому королем, не маємо. Залишається твердити, що І. Виговський як гетьман від вересня 1658 р. виступав під хоругвою і з булавою, одержаними Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. У такому разі можна говорити про те, що їх було повернено з козацької скарбниці.

На початку жовтня 1659 р. І. Виговський через політичні обставини зрікся гетьманства на користь Ю. Хмельницького і віддав йому хоругву і булаву, а також бунчук і печатку³¹ за умови, що Запорізьке Військо буде й надалі вірним королеві та Речі Посполитій³². Козацька рада, на якій Ю. Хмельницький як обраний гетьман одержав ці клейноди, висловився за цю вірність³³.

Оскільки на Переяславській раді, що відбулася 27 жовтня того ж року, Ю. Хмельницький, переобраний нею гетьманом, був змушений зі Запорізьким Військом присягнути на вірність цареві, то, зрозуміло, офіційно демонструвати королівські клейноди він не міг. За повідомленням С. Величка, на цій раді московські посланці вручили Ю. Хмельницькому царську булаву з „иними войсковими клейнотами“³⁴. То могли бути клейноди, одержані Б. Хмельницьким у січні 1654 р. і переховувані від часу переходу І. Виговського на бік Речі Посполитої у згаданій скарбниці. Можливий і такий варіант: незалежно від того, зберігалися чи ні ці клейноди у скарбниці, Ю. Хмельницькому були надані нові царські інсигнії. Річ ось у чому: на Переяславській раді 1659 р. московським посланцям вдалося той пункт березневих статей 1654 р. (які являли собою козацько-московську угоду і були на цій раді підтвержені), у якому сказано, що в разі смерті гетьмана Запорізьке Військо само обирає нового гетьмана і повинно про результати обрання повідомити цареві³⁵, представити з таким доповненням: новообраний гетьман має „ездити к великому государю [...] к Москве“, де „великий государь [...] пожалует его по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалованную грамоту дати ему велит“³⁶. Доповнення, вироблене, очевидно, у Москві, було спрямоване на ще більше узалежнення Запорізького Війська від московського уряду³⁷. Не

³¹ Памятники...— 1852.— Т. III.— Отд. III.— Материалы для истории Малороссии.— С. 376—381 (донесення коронного обозного Анджея Потоцького королеві з-під містечка Котельні, що в Київському воеводстві, від 7 жовтня 1659 р.), 389 (лист І. Виговського до короля від 10 жовтня 1659 р. з-під Котельні); див. також: Там само.— С. 408 (лист І. Виговського до короля, писаний у грудні 1659 р. з Полонної); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 170; Літопис Самовидця.— С. 82.

³² Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 379 (донесення А. Потоцького королеві від 7 жовтня 1659 р.).

³³ Там само.— С. 381 (див. попереднє посилання).

³⁴ Величко С. Сказаніє...— С. 235.

³⁵ Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 448 (стаття 6 березневих статей).

³⁶ Там само.— Т. IV.— С. 263 (стаття 4 підтверджених 1659 р. березневих статей).

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. XI. Друга половина.— С. 813; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історично-правнича студія з нагоди 300-річчя договору (1654—1954).— Нью-Йорк, 1954.— С. 67—68, 84, 95, 112.

виключено, що, спираючись на це доповнення, царський уряд за посередництвом своїх посланців вручив Ю. Хмельницькому на Переяславській раді нові інсигнії, щоб таким чином міцніше „прив'язати“ до себе гетьмана. Чи вимагалася від нього поїздка до Москви, яка мала б, згідно із зазначеним доповненням, випереджати одержання ним клейнодів, — невідомо. Видається, що, з огляду на брак джерельних свідчень про таку поїздку, не вимагалася.

Після укладення 17 жовтня 1660 р. Слободищенського (Чуднівського) трактату, за яким Запорізьке Військо порвало з Москвою і перейшло на службу Речі Посполитої, знову настав час для використання у ньому королівських інсигній. 21 листопада на козацькій раді під Корсунем чернігівський воєвода Станіслав Казімеж Беневський оголосив про скасування царської влади стосовно війська і передав за дорученням короля польську булаву Ю. Хмельницькому³⁸. Йшлося, напевно, про булаву, яка походила від 1649 р. Очевидно, Ю. Хмельницький одержав з рук С. К. Беневського й королівську хоругву. Відтоді він виступав з цими інсигніями до того часу, аж поки не покинув гетьманський уряд.

* * *

Своєю, датованою 24 травня 1666 р., відповіддю на згадану інструкцію лиснянківської козацької ради від 20 лютого (ст. ст.) того ж року король запевнив П. Дорошенка, що затверджує обрання його гетьманом, а клейноди (ozdoby, urzędowi temu [гетьманському.— М. К.] służące), вивезені П. Тетерею, вишле йому, П. Дорошенкові, через свого комісара³⁹.

З виконанням своєї обіцянки король зволивав — від П. Дорошенка очікувались істотні, вагомі докази відданості Речі Посполитій.

В інструкції польського уряду, виданій у Варшаві 13 вересня 1667 р. ігуменові Загаєцького монастиря Васіанові Савчаку з нагоди відрядження його в козацький край, було наказано передати П. Дорошенкові, що він, уряд, готовий, аби тільки гетьман дотримувався вірності королеві, з низки питань піти йому на поступки, зокрема — „учинить привілей поправлений на булаву“⁴⁰. Тут мався на увазі привілей, яким П. Дорошенко був би визнаний правлячими колами Речі Посполитої гетьманом і за яким йому були б надані інсигнії. Слово „поправлений“, ужите в інструкції, засвідчує, у контексті наведеної з неї цитати, що такий привілей у першому варіанті був виготовлений і міг бути відомий П. Дорошенкові*.

Здавалося б, справа повернення Дорошенковому Запорізькому Війську козацьких інсигній повинна була зрушитись з місця по тому, як гетьман разом зі своєю старшиною 19 жовтня 1667 р. під містечком Руського воеводства Підгайцями присягнув на вірність королеві й Речі Посполи-

³⁸ Памятники...— Т. III.— Отд. III.— С. 37—38, 40—41 (реляція С. К. Беневського про події від 7 до 23 листопада, недатована).

³⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 160, s. 378, 383; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 330, 332. До слова, у тій же відповіді виїзд П. Тетері до Польщі пояснено, зокрема, поганим станом його здоров'я. Навряд чи це пояснення мало під собою підстави.

⁴⁰ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 100.

* Про результати місії В. Савчака до П. Дорошенка відомостей виявити не вдалося.

тій⁴¹: великий маршалок і польний коронний гетьман Ян Собеський, підпис якого, а чомусь не П. Дорошенка, стоїть під текстом присяги, у даній ним 16 грудня під містечком Волинського воєводства Вишгородком інструкції своїм посланцям до П. Дорошенка доручив переказати козацькому гетьманові, що король від нього, Я. Собеського, знає про цю присягу і що він, Ян Собеський, обіцяє прислати П. Дорошенкові хоругву, булаву та інші військові клейноди⁴².

Відповідно повідомлений посланцями Я. Собеського, П. Дорошенко висловив сподівання, що нарешті він отримає інсигнії⁴³.

Проте польські урядові кола продовжували у своєму ставленні до П. Дорошенка кривити душею. Виявом цього було, зокрема, те, що 10 січня 1668 р. з королівської канцелярії був висланий на Запоріжжя привілей, у якому тамтешні козаки названі правдивими, справжніми, а Дорошенкове Запорізьке Військо — бунтівним⁴⁴. Таке ставлення спричинювало подальше зволікання з поверненням П. Дорошенкові інсигній.

13 березня 1668 р. на засіданні сенату Я. Собеський (тоді уже, від 5 лютого, — великий коронний гетьман) доповів про укладену під Підгайцями 16 жовтня 1667 р. польсько-татарську угоду і представив на розгляд пов'язані з нею документи, серед яких — і текст козацької присяги від 19 жовтня⁴⁵. Будучи прихильником польсько-козацького порозуміння на виважених компромісних засадах, він, напевно, вказав сенатові на необхідність домовлятися з П. Дорошенком.

Позиція Я. Собеського у козацькому питанні і тих у правлячих колах Речі Посполитої, хто її поділяв, спричинилася до появи датованого 30 березня 1668 р. королівського привілею, яким П. Дорошенка визнано як обраного гетьмана й даровано йому від Польської корони булаву⁴⁶ (очевидно, й інші інсигнії).

З листа П. Дорошенка до Я. Собеського, писаного 10 (20) червня 1668 р. над Говтвою (притокою Псла), довідуємося, що адресат своїми двома листами до гетьмана заповняв його, що він, Я. Собеський, тримає для нього королівський привілей на булаву і одержані від П. Тетері інсигнії — хоругву, булаву та бунчук⁴⁷. У тих же листах Я. Собеський,

⁴¹ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał i wydał Franciszek Klu-czycki.— Kraków, 1880.— Т. I.— Cz. I: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— S. 292—293. Те саме: AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, МК, ks. 206, k. 716v.—717; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 162, s. 557—558.

⁴² Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 301—302. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1376, s. 48—49; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29 (Recesy stanów Prus Królewskich), N 256, s. 585—586, 619—620.

⁴³ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 310 (відповідь цих посланців на дану їм Я. Собеським 16 грудня інструкцію [відповідь не датована; видавець її помилково датує так: близько 8 грудня]). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1376, s. 108.

⁴⁴ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 362 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня (ст. ст.) з Чигирина). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 163, s. 251.

⁴⁵ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 292—293.

⁴⁶ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, МК, ks. 206, k. 451—452v. Цей документ широко цитує мовою оригіналу (польською) Д. Дорошенко (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 181—185).

⁴⁷ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 381. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 163, s. 345.

можливо, запевняв П. Дорошенка і в тому, що перешле йому і привілей, і інсигнії.

Напевно, привілей згадано і в листі Я. Собеського, написаному у відповідь на лист П. Дорошенка до нього від 12 (22) січня 1669 р.: тут сказано, що новий привілей на булаву складений у присутності Я. Собеського (przy mnie) із врахуванням побажання (ad mentem) адресата. Там же повідомлено, що він, Я. Собеський, одержав (odebrałem) гетьманські клейноди, і висловлено сподівання, що як тільки він, Я. Собеський, повернеться в українські землі (w ruskie kraje), то пришле їх разом з привілеєм на булаву адресатові⁴⁸.

З листа невідомого поляка, написаного у січні 1669 р. до П. Дорошенка у зв'язку з листами його до коронних канцлера і підканцлера*, дізнаємося, що Дорошенкові посланці під час їхнього перебування у Варшаві не застали П. Тетері, якого прагнули [очевидно, за дорученням свого гетьмана.— *М. К.*] допитати стосовно вивезеного ним 1665 р., зокрема, про гетьманські клейноди. Автор листа вважає, що найкращий вихід зі ситуації, котра склалася навколо П. Тетері, полягає у тому, щоб під час елекційного сейму** він відповів на претензії [чи не на самому сеймі?— *М. К.*], адресовані йому Дорошенковим Запорізьким Військом, причому, продовжує адресат, у разі потреби П. Тетері слід стати перед каптуровим судом⁴⁹. Сказане про клейноди у листі невідомого автора дисонує з наведеними запевненнями Я. Собеського, що він одержав їх від П. Тетері.

На козацькій раді, яка відбулася під Корсунем 11—12 (21—22) березня 1669 р., було ухвалено укласти воєнно-політичний союз Запорізького Війська з Османською імперією. Союз набрав форми протекторату турецького султана над контрольованою Дорошенковим Військом українською територією⁵⁰. Слід звернути увагу на те, що на самому початку ради П. Дорошенко поклав на килим булаву й бунчук і заявив, що повертає ці клейноди [тобто відмовляється від гетьманської влади.— *М. К.*]. Але за наполяганням учасників зібрання він знову взяв булаву і бунчук⁵¹.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 256, s. 505, 509.

* Ці Дорошенкові листи досі не виявлені. Канцлером був Ян Лещинський, підканцлером — хелмський і помезанський єпископ Анджей Ольшовський.

** Цей сейм відбувся у травні—червні 1669 р.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 160, k. 380v.; N 257, s. 106. Ішлося про генеральний каптуровий суд (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna. Libri Legationum, ks. 25, k. 66 (інструкція варшавського сейму від 30 березня 1670 р. польським комісарам, призначеним вести переговори з козацькими представниками в Острозі); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 404, s. 32 [королівська відповідь, дана 23 грудня 1670 р. на інструкцію П. Дорошенка від 2 (12) жовтня 1670 р. посланцям Запорізького Війська на варшавський сейм]), який діяв у Речі Посполитій в періоді безкоролів'я. Від 16 вересня 1668 р., як Ян Казимир зрікся престолу, до 19 червня 1669 р., коли королем був обраний Михайло Корибут Вишневецький, держава переживала чергове безкоролів'я.

⁵⁰ Про цю Корсунську раду див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССХХХVIII.— С. 117—148.

⁵¹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 377 (меморіал про Корсунську раду); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 408, s. 557 (діарій елекційного сейму 1669 р.).

Обидва названі клейноди безперечно були козацькими, „домашніми“ виробами⁵².

Під час роботи Корсунської ради П. Дорошенко вислав посольство від Запорізького Війська до Порти⁵³. За документами, які безпосередньо торкаються цієї ради, завданням посольства було присягнути на вірність турецькому султанові⁵⁴. За Самовидцем і Г. Грабянкою, посольство мало домогтися для П. Дорошенка від султана санджаків⁵⁵, тобто атрибутів гетьманської влади (прапора, булави тощо), одержання яких символізувало б реальність альянсу Запорізького Війська з Османською імперією. Подальший, після Корсунської ради, перебіг подій переконує у правдивості цих літописних свідчень.

Згідно з „меморіалом про Корсунську раду“, присутній на ній анонімний посланець від Я. Собеського, військовик (towarzysz) заявив П. Дорошенкові, що невдовзі до нього, гетьмана, прибуде делегований Я. Собеським посол „з військовими клейнодами“ і передасть їх йому. На це начебто П. Дорошенко відповів: неважко Запорізькому Війську отримати булаву і бунчук (nie trudno Woysku o buławę u buńczuk)⁵⁶. Зрозуміти ці слова слід таким чином: з огляду на ухвалу стосовно козацько-турецького союзу питання про одержання королівських клейнодів принципового значення для П. Дорошенка й очолюваного ним Війська не має.

За повідомленням сучасника Йоахима Єрлича, Детеніцький, посланець від senatorів і обох коронних гетьманів* до Запорізького Війська, 6 травня 1669 р. віз зі собою через волинське місто Дубно П. Дорошенкові булаву, хоругву і бубни⁵⁷. А колишній київський козацький полковник Василь Дворецький після свого повернення 13 (23) травня 1669 р. з чигиринського полону 23 травня (ст. ст.) у Переяславі письмово зізнався, що був свідком того, як той же польський посланець (його він іменує Детеніцьким) 9 (19) травня у Чигирині передав П. Дорошенкові ці інсигнії, а також бунчук — „явно при всех чигиринцах“; В. Дворецький зазначав, що то були інсигнії, які „из Чигирина (!) Тетеря поимал“⁵⁸.

⁵² Перша відома нам згадка про ці інсигнії належить С. Величкові. Вона міститься у тій частині його хроніки, у якій розповідається про січневу 1666 р. чигиринську козацьку раду. Згідно з цим літописцем, на раді П. Дорошенкові, у зв'язку з остаточним затвердженням його гетьманом, були вручені „клейноди войсковіє“ (Величко С. Летопись...— Т. II.— С. 94—95). Про цю раду див.: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького...— С. 337—338.

⁵³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 844, s. 83 (лист П. Дорошенка до великого візира Порти Кьопрюлюзаде Фазіля Армеда-паші з Чигирини від 12 (22) березня 1669 р.); Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201; Акты ЮЗР.— 1875.— Т. VIII: 1668—1669.— С. 137, 186, 229, 266.

⁵⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 377 (меморіал про Корсунську раду); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 408, s. 557 (діарій елекційного сейму 1669 р.).

⁵⁵ Літопис Самовидця.— С. 107; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201.

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, N 258, s. 378.

* Польним гетьманом був белзький воєвода Дмитрій Єжи Вишневецький.

⁵⁷ Latorisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. W. Wojcicki.— Warszawa, 1853.— Т. II.— С. 139—140.

⁵⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 230; 1877: 1668—1672.— Т. IX.— С. 164.

Свідчення В. Дворецького повністю на віру приймає Д. Дорошенко⁵⁹ і тим самим питання про повернення вивезених 1665 р. гетьманських клейнодів уважає вичерпаним. Проте подальший перебіг подій доводить, що це питання продовжувало стояти на порядку денному. Так, у супліці Запорізького Війська, складеній у Чигирині 1 (11) червня 1669 р. й адресованій елекційному сеймові та доставленій козацькими посланцями у Варшаву після нього, вказано, що П. Тетеря має повернути Війську гетьманські інсигнії⁶⁰. Інші докази наведено далі. Тож цитоване зізнання В. Дворецького щодо клейнодів слід визнати неправдивим. Недаремно воно не знаходить підтвердження в інших джерелах. Що ж до поданого Й. Ерlichem, то воно виглядає вірогідним (стосується, безперечно, „Тетериних“ клейнодів). У світлі цих спостережень доходимо висновку, що клейноди з півдороги між Дубном і Чигирином „повернулися“, з невідомих для нас причин, туди, звідки були відправлені, — до Варшави. До речі, присутність Детеніцького у травні в Чигирині була цілком можлива. У такому разі можна говорити про те, що прибув він туди без клейнодів. А розмови про них, які він тут вів, могли послужити основою для свідчення В. Дворецького. Слід зазначити, що місія Детеніцького до моменту повернення клейнодів до Варшави, ймовірно, відбувалася згідно з даною Я. Собеським П. Дорошенкові обіцянкою їх йому вислати, яка, пригадаймо, містилася в листі першого до другого, написаному згідно на лист П. Дорошенка Я. Собеському від 12 (22) січня 1669 р.

25 серпня 1669 р. П. Дорошенко на козацькій раді під Уманню, зваживши на складну ситуацію в керованому ним Війську, віддав у руки старшини булаву (очевидно, мусимо повторити, „домашнього“ виробу) і попросив звільнити його від гетьманства. Проте учасники ради умовили його зостатися гетьманом і булаву йому повернули⁶¹.

А наступного дня там само турецький посланець, капиджи-паша Аліага, вручив П. Дорошенкові султанські інсигнії (санджаки) — знамено, булаву, бунчук, шаблю, а також кафтан — як знаки протекції Османської імперії над Дорошенковим Запорізьким Військом та підвладною йому територією⁶².

⁵⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 252.

⁶⁰ Monumenta Ucrainae Historica / Зібрав митрополит Андрей Шептицький. — Рим, 1966. — Т. III. (1650—1670). — С. 310; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.53 (Korespondencja miasta Gdańska), N 105, s. 260 (стислий виклад змісту супліки); AGAD w Warszawie. Archiwum Branickich z Suchej, N 33/46, s. 4 (так само стислий виклад змісту супліки). Див. також: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV—XVII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка та М. Крикуна. — Львів, 1998. — С. 205.

⁶¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 259; Андрусак М. До боротьби між Дорошенком і Суховієм в 1668—1669 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1929. — Т. CL. — С. 224.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 45 (лист Михайла Ханенка до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного від 26 серпня), 131 (відписка цареві ієродиякона Мелетія про зустріч і проводи александрійського патріарха Паїсія); Documenta privitore la Istoria Românilor culesse de Eudoxiu de Hurmuzaki. Publicate sub auspiciile Academiei Române și ale Ministeriului Culterol și Instrucțiunei Publice. — Bucuresti, 1885. — Vol. V. — P. I (1650—1699). — P. 77—78 (лист П. Дорошенка до каймакана від 26 серпня), 78—79 (лист

Для подальшої розповіді важливо зазначити, що 23 липня під Уманню на козацькій раді противників П. Дорошенка Петро Суховій — запорізький писар, своїми прихильниками на Правобережжі і Запоріжжі проголошуваний гетьманом, — склав булаву (теж, очевидно, козацького виробу), привезену, як і інші клейноди, з Коша; усупереч його сподіванням, вона дісталася, волею учасників ради, не йому, а уманському полковнику Михайлові Ханенкові⁶³.

Відтоді до 1674 р. на Правобережжі протистояли один одному гетьмани П. Дорошенко та М. Ханенко, який одразу як гетьман пішов на зближення з правлячими колами Речі Посполитої і тримався цього курсу послідовно. Польський уряд у своєму ставленні до ситуації на Правобережжі робив ставку на нього, використовував його гетьманство й тих, на кого він спирався, для чинення тиску на П. Дорошенка — вирішальну силу в цьому регіоні, аби примусити його бути поступливим щодо Речі Посполитої. Тиск виявлявся і з питання повернення на Правобережжя вивезених П. Тетерею клейнодів.

Інструкція П. Дорошенка відрядженим на краківський коронаційний сейм посланцям Запорізького Війська, датована 3 (13) жовтня 1669 р., містила, зокрема, прохання, щоб „знаки [...] войсковые [...] поворочаны были“⁶⁴. Посланці вручили її королеві 11 листопада. А 13—15 листопада (після того, як 12 листопада сейм був зірваний) на засіданні сенату обговорювалось серед інших питань і питання, як погугити з Дорошенковими посланцями, а також з посланцями М. Ханенка, теж делегованими на той самий сейм. Було вирішено Дорошенкових посланців не відштовхувати та дати через них їхньому гетьманові знати, що Річ Посполита зацікавлена у нормалізації відносин з його Військом, зважаючи хоч би на запевнення П. Дорошенка, що він пішов під протекцію Порти і взяв від неї гетьманські інсигнії для того, аби, спираючись на неї, унеможливити здійснення її васалами — кримськими татарами — грабіжницьких вторгнень в Україну. До Ханенкових послів сенатори ухвалили поставитись приязно і запевнити їх у підтримці Річчю Посполитою їхнього гетьмана⁶⁵. Разом з тим вони постановили послати М. Ханенкові „привілей і булаву“⁶⁶, тобто привілей на булаву та інсигнії. Чи не було це зроблено у відповідь на прохання М. Ханенка, адресоване правлячим колам Речі Посполитої за посередництвом згаданих його посланців? Якщо так, то не виключено,

П. Дорошенка до великого візира від 16 (26) серпня); Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches.— Pest, 1833.— Bd. IX: Schlussrede und Übersichten.— S. 461. Див. також: Літопис Самовидця.— С. 108; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201—202; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 259; Андрусяк М. До боротьби...— С. 224; Костомаров Н. И. Руина...— С. 155.

⁶³ Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 45 (лист Михайла Ханенка Д. Многогіршному від 26 серпня); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 258; Костомаров Н. И. Руина...— С. 155.

⁶⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 683; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 209.

⁶⁵ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 195; Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 389; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 35, s. 116.

⁶⁶ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 389; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 35, s. 116.

що воно містилось у Ханенковій інструкції цим посланцям на коронаційний сейм, текст якої нам невідомий.

Упродовж кількох місяців 1670 р. питання про повернення вивезеного П. Тетерею пов'язувалося зі скликанням польсько-козацької комісії, яка мала розглянути претензії Дорошенкового Запорізького Війська та прийняти відповідні рішення. Про необхідність такої комісії неодноразово у 1667—1669 рр. заявляли польська і козацька сторони⁶⁷.

Надзвичайний варшавський сейм 30 березня 1670 р. схвалив інструкцію, якою повинні були керуватися комісари, делеговані до міста Острога, де було намічено вести переговори з козаками. Враховуючи важливість згаданого питання, комісарам у ній було вказано: у разі якщо козацька сторона порушить його, то їй слід відповісти: Запорізьке Військо не скористалося з наданої йому можливості викликати П. Тетерею на генеральний каптуровий суд для заслуховування його стосовно вивезеного ним; воно може подати на П. Тетерею позов до шляхетського коронного трибуналу; що ж до позиції короля з цього питання, то він не має права П. Тетерею як шляхтича карати без суворого вироку за вказане неповернення. Разом з тим в інструкції підкреслено, що комісари повинні вимагати від козаків під час переговорів відходу Війська від турецької протекції і передачі їм, комісарам, у руки султанських інсигній, дарованих П. Дорошенкові⁶⁸.

Польські комісари перебували в Острозі від початку травня до початку вересня 1670 р. І весь цей час їм доводилося вичікувати прибуття на переговори Дорошенкових представників⁶⁹. Тут вони одержали датовану 3 (13) червня козацьку декларацію, у якій, зокрема, подано, що посланці Війська не сядуть за стіл переговорів, поки не буде задоволена його вимога стосовно вивезеного П. Тетерею⁷⁰.

20 червня датований королівський лист, писаний на основі постанови сенату, в якому міститься обіцянка звернутись письмово до П. Тетері з вимогою „негайно (sine ulla mora) повернути привілеї і клейноди“⁷¹.

Тим часом десь у липні П. Тетеря виїхав з Варшави і згодом опинився у Молдові під турецькою протекцією⁷². П. Дорошенко, невгамовний у досягненні поставленої перед собою мети, докоряв польським властям, що не перешкодили П. Тетері втекти, і заявив, що переговори в Острозі можуть розпочатись тільки після повернення Війську всього вивезеного П. Тетерею⁷³.

Не дочекавшись Дорошенкових представників, польські комісари зі згоди уряду пішли на ухвалення політичної угоди з особами, делегованими Низовим Запорізьким Військом, яке в той час ішло за М. Ханенком,

⁶⁷ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми...— С. 189—195.

⁶⁸ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 64, 65v.—66.

⁶⁹ Про перебування цих комісарів в Острозі та їхні даремні, як виявилось, намагання розпочати переговори з „дорошенківцями“ див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 299—308.

⁷⁰ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 53.

⁷¹ Там само.— К. 54.

⁷² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 305.

⁷³ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 56v. (лист П. Дорошенка від 10 (20) серпня 1670 р. до польських комісарів в Острозі).

котрий, до речі, переховувався на Запоріжжі, щоб уникнути розправи з боку П. Дорошенка. Угода, зокрема, запевнила „ханенківців“, що булава, бунчук і печатка „з найближчого сейму“ будуть передані М. Ханенкові — їхньому гетьманові і що вони при одержанні інсигній повинні присягнути на вірність королеві й Речі Посполитій⁷⁴.

У відповідь на цю угоду у вересні 1670 р. П. Дорошенко зібрав у Чигирині раду генеральної старшини і полковників, на якій у присутності представника від Порти було підтверджено перехід Запорізького Війська під турецьку протекцію. Присутній на раді тарасівський сотник Лесько Руданин свідчив після втечі з Війська на контрольовану Річчю Посполитою територію, що учасники її під тиском П. Дорошенка підписали звернення до султана, у якому викладено згадане підтвердження, і відправили з ним до Порти колишнього паволоцького полковника Яроша і підністрянського полковника Павла Лисицю. Той же Л. Руданин твердив, що втік від П. Дорошенка за дорученням тієї частини старшини, яка не була згідна з протурецькою лінією гетьмана⁷⁵.

У С. Величка читаємо, що, довідавшись про згадану Острозьку угоду, П. Дорошенко через своїх посланців, відправлених до Константинополя, довірив себе „зо всею тогобочною [правобережною.— М. К.] Україною в протекцію Портѣ Оттоманской“. Порта погодилась на протекцію, а делегований нею посланець у Чигирині в присутності козацької старшини передав П. Дорошенкові султанське підтвердження [напевно, викладене у відповідному документі.— М. К.] стосовно перебування „на том Чигринском гетманствѣ“ і вручив йому „клейноти войсковіє“⁷⁶. Судячи з інших джерел, ні відправлення козацьких посланців до Порти перед чигиринською радою, ні підтвердження султаном Дорошенкового гетьманства, ні вручення гетьманові військових клейнодів 1670 р. не було. Натомість це було 1669 р.— на Корсунській раді й раді під Уманню.

Чи не після вказаної чигиринської ради посланцям Дорошенкового Запорізького Війська, відправленим на варшавський сейм, була дана 2 (12) жовтня інструкція, у якій містилась вимога повернути все вивезене П. Тетерею⁷⁷.

⁷⁴ Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 354; AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 50v.; AGAD w Warszawie. Archiwum Zamojskich, N 3056, s. 213—214.

⁷⁵ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 603 (лист білоцерківського коменданта Яна Зигмунта Льобеля до Яна Собеського від 7 жовтня 1670 р. з Білої Церкви. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 167, s. 225); Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 330v. (відомості з Варшави від 2 січня 1671 р.); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 193—193v. (королівський універсал „на всю Україну“ від 24 січня 1671 р.), 195v. (лист коронного підканцлера А. Ольшовського до М. Ханенка як гетьмана Низового Запорізького Війська від 24 січня 1671 р.), 198v. (розповідь торнацького каноніка Франциска де Варта, посланого з Адрианополя до Польщі „за паспортом візира“, адресована сохачевському чесникові й датована 3 лютого 1671 р. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1663, s. 428—429), 111—113v. (королівський лист до сеймиків від 12 лютого 1671 р. Те саме: Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 339v.); Biblioteka Raczynskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 162 (лист короля до гезенського архієпископа від 12 квітня 1671 р. зі Здунів), 157—158 (лист А. Ольшовського до люблінського воеводи від 14 жовтня 1671 р. з Варшави).

⁷⁶ Величко С. Легопись...— Т. II.— С. 254, 258.

⁷⁷ Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 310; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 738.

На виконання Острозької угоди сенат на своєму засіданні постановив переслати через присутніх на той час у Варшаві Ханенкових посланців його ж Війську булаву, комишину [тростину, жезл.— М. К.] і печатку⁷⁸.

А 18 листопада 1670 р. був виданий королівський універсал, адресований „урожоним і шляхетним гетьманові М. Ханенкові, а також полковникам, осавулам, судьям, сотникам, отаманам і всій старшині Війська нашого Запорізького, розміщеного не тільки в Січі, але й по городах“⁷⁹, у якому сказано, що, згідно з Острозькою угодою і затвердженням її на „найближчому минулому сеймі“ (цей сейм відбувся у вересні—жовтні 1670 р.)⁸⁰, поморський стольник Анджей Жальський відряджається для вручення булави, бунчука, печатки й комишини М. Ханенкові й „усьому Війську“ і що при цьому він повинен прийняти у них присягу на вірність королеві й Речі Посполитій. Там же зазначено, що М. Ханенкові і його Війську уже раніше через їхніх посланців даровано королівську хоругву, під якою вони повинні „завжди відважно, щиро і мужньо ставати“⁸¹.

Не знаючи про цей універсал, П. Дорошенко й далі наполягав на передачі йому інсигній. Так, своїм листом, написаним у кінці листопада — першій половині грудня 1670 р., він просив вищі урядові кола Речі Посполитої „не відбирати“ у нього інсигній, бо він може бути „здатнішим“ до послуг королеві й державі, ніж кушнір, як він іменував М. Ханенка⁸².

Використовуючи те, що П. Дорошенко не знав про згаданий універсал, король у своїй відповіді від 23 грудня на інструкцію Запорізького Війська, складену 2 (12) жовтня⁸³, стосовно козацької вимоги повернути вивезене П. Тетерею, обмежився повторенням того, що сказано у сеймовій інструкції від 30 березня, даній польським комісарам, призначеним в Острозі вести переговори з козацькими представниками, додавши до того, що П. Тетеря у межах Речі Посполитої не перебуває. Король умисне не поінформував П. Дорошенка у цій відповіді, що, зокрема, було поставлено гетьманські інсигнії вручити М. Ханенкові.

Про місцю А. Жальського П. Дорошенкові стало відомо у січні 1671 р. від своїх посланців Яреми Петрановського і Михайла Харлана — після

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300.29, s. 226 (тут засідання сенату датоване лише 1670 р.). Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 170, s. 895 (засідання помилково датоване 1672 р.).

⁷⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 402, s. 745 (оригінал з печаткою); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 57—58 (копія); Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, ręk. 373, s. 17—18 (копія).

⁸⁰ Volumina legum.— Petersburg, 1860.— T. V.— S. 30.

⁸¹ Згадку про це дарування хоругви див. у королівському універсалі до низових козаків від 6 серпня 1670 р. (AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 190v.).

⁸² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 167, s. 258—259 (відомості з Варшави). Дорошенків лист, відомий тільки зі згадки про нього, у другій половині грудня 1670 р. посланцями гетьмана був у Варшаві переданий вищим польським урядовцям. Такий висновок робимо на основі того, що ці посланці були ними відправлені з Варшави 30 грудня (Там само); отже, посланці до Варшави прибули, як можна вважати, незадовго до цієї дати. А написаний лист міг бути днів за 15—20 до цього прибуття.

⁸³ Там само.— Ręk. 404, s. 321; AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 74.

повернення їх з Варшави до Чигирина. Ця новина його не втішила⁸⁴. Згодом він висловив своє обурення тим, що поляки, виславши клейноди М. Ханенкові, довірилися цьому „лисому дурисвітові (zwodzicielowi), що бавився гусями“, який приніс чимало лиха Україні⁸⁵.

Польський уряд зробив спробу цю місію використати для підризу позицій П. Дорошенка серед козацтва: королівським універсалом від 24 січня 1671 р., зверненим „до всієї України“ (na całą Ukrainę), правобережне Запорізьке Військо закликалося зібратися на чорну (czerniecka) раду, щоб заслухати правду про козацько-польські відносини, про те, що польський уряд робить для їх поліпшення. Крім того, в універсалі викладено, що саме з вини П. Дорошенка кероване ним Військо не одержало гетьманських інсигній, а вислано їх М. Ханенкові як такому, що виступає за налагодження співробітництва з Річчю Посполитою⁸⁶. П. Дорошенко розцінив крок польського уряду як наслідок хибної йому поради з боку М. Ханенка — „лисої облудної голови (хоч і з великою бородою), до якої у нас [на Правобережжі.— М. К.] немає жодної поваги“. Чорна рада, зазначив він при цьому, для Запорізького Війська є шкідлива, а тому воно від неї давно відмовилось (dawno jest z woyska wywołana)⁸⁷.

Місія А. Жальського виявилася невдалою. Як сказано у листі Д. Многогрішного до короля, писаному 27 лютого (ст. ст.) у Батурині, А. Жальський з особами, які його супроводжували, на Лівобережжі, на шляху до Запорізької Січі, був затриманий і доставлений до Батурина. Звідти, за царським указом, його відправлено назад до Польщі; лише запорізькі козаки, які прямували спільно з А. Жальським, читаємо в тому ж листі, отримали дозвіл іти далі на Січ⁸⁸.

А. Жальський повернувся до Варшави у квітні⁸⁹. І в тому ж місяці М. Ханенко у листі до короля, висланому з Коша, звинуватив А. Жальського, що той не довів до нього, М. Ханенка, інсигній, тому що був підкуплений Д. Многогрішним. Ханенків лист дійшов до короля у липні. Він, до речі, відомий тільки зі згадки про нього та його зміст у писаній у серпні королівській відповіді на цей лист. У відповіді заявлено, що під час розслідування [inquisitusa; очевидно, насамперед зі слів учасників місії.— М. К.] удалося встановити: в тому, що сталося з А. Жальським і людьми, які виконували з ним покладене на них доручення, винен не він,

⁸⁴ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 614 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 18 (28) січня). Те саме: AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 317, s. 36.

⁸⁵ Ojczyście spomniki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dyaryusze, relacje, pamiętniki i t. p. służące mogące do objaśnienia dziejów krajowich, tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego, marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego.— Kraków, 1845.— Т. II.— S. 306 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського з Чигирина від 27 лютого (ст. ст.) 1671 р.).

⁸⁶ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 192—193.

⁸⁷ Ojczyście spomniki...— Т. II.— S. 306 (лист П. Дорошенка до Я. Собеського від 27 лютого (ст. ст.) 1671 р.).

⁸⁸ Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 844, s. 33. Лист Д. Многогрішного зберігся в оригіналі, писаному українською мовою.

⁸⁹ Biblioteka Raszyńskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 158 (лист А. Ольшовського до лоблівського воєводи з Варшави від 14 квітня; тут подано, що прибуде А. Жальський до Варшави „на днях“ [in dies speratur]).

а Д. Многогрішний і П. Дорошенко⁹⁰. Йшлося про те, що обидва гетьмани противились доставці інсигній М. Ханенкові; щодо П. Дорошенка, то, з викладеного зрозуміло чому; що ж до Д. Многогрішного (суперника П. Дорошенка на політичній ниві), то слід мати на увазі: за ним стояв царський уряд, який аж ніяк не був зацікавлений у посиленні позицій М. Ханенка як союзника Польщі й разом з тим не втрачав сподівань схилити П. Дорошенка на свій бік. На тлі цих міркувань промовисто звучить те місце у щойно згаданому королівському листі, у якому сказано, що Д. Многогрішний і П. Дорошенко довірчо листуються між собою⁹¹. Відчуваємо певність, що в цьому листуванні місця А. Жальського посіла „своє“ місце: обидва гетьмани обмінювались щодо неї інформацією і думками.

У правлячих колах Речі Посполитої стали вбачати певну користь у невдачі місії А. Жальського. Так, коронний підканцлер А. Ольшовський вважав, що після неї можна обнадіювати П. Дорошенка — не виключено, мовляв, що йому дістануться інсигнії; водночас, твердив А. Ольшовський, слід запевняти М. Ханенка, що передання йому інсигній обов'язково відбудеться⁹².

Дії прихильників такої думки невдовзі призвели до того, що інсигнії знову почали розглядатись як предмет у політичній грі. Невипадково на військовій раді у Варшаві 13 травня стояли такі взаємопов'язані питання: якщо переговори вести з П. Дорошенком, то як саме, щоб не відштовхнути М. Ханенка? Якщо інсигнії будуть послані в Україну, то кому?⁹³ Було ухвалено: з певних причин відкласти і переговори з обома, і вирішення питання про передання інсигній, а тим часом приглядатись, хто з них найліпше прислужиться Речі Посполитій і обнадіювати обох⁹⁴.

З повідомлення про ту саму раду видно, що на ній навіть стояло питання: якщо дати П. Дорошенкові інсигнії? До цього додано вислів: хіба ні? (пес не?). За тим самим джерелом, на раді були зачитані листи П. Дорошенка, спеціально писані з нагоди її скликання, у яких містилися запевнення у його прихильності до Речі Посполитої і прохання передати йому інсигнії⁹⁵.

З огляду на запевнення П. Дорошенка, правлячі кола Речі Посполитої зважились піти на ведення з ним переговорів, на яких він, зрештою, наполягав. У травні 1671 р. король універсалами, виданими коронною канцелярією, повідомив про цей намір⁹⁶. У червні він розпорядився роз-

⁹⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 677—678; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, ręk. 371, k. 99—99v.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 1411, с. 137—138.

⁹¹ Див.: Там само.

⁹² Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, oddz. rękopisów, ręk. 360, s. 168 (лист А. Ольшовського до люблінського воєводи від 14 квітня 1671 р.).

⁹³ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I (копія стислого тогочасного протоколу ради). Те саме: Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 593; AGAD w Warszawie. Archiwum Publiczne Potockich, N 317, s. 72.

⁹⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddz. rękopisów, ręk. 1175, s. 593 (див. попереднє посилання).

⁹⁵ Ojczyście spomniki...— Т. II.— S. 136—137.

⁹⁶ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 206—206v. (лист короля своєму посланцеві, відрядженому до П. Дорошенка, датований лише травнем).

почати переговори в липні, повідомивши і про це відповідними універсалами⁹⁷.

Невдовзі, 19 червня, на раді (сенату?) під Варшавою були, зокрема, заслухані представлені від імені П. Дорошенка прохання („пункти“), третє з яких звучало: щоб інсигнії були надіслані йому, гетьманові⁹⁸. А згодом, напевно, у першій декаді липня, Я. Собеському стало відомо, що П. Дорошенко як одну з головних умов для ведення згаданих переговорів висунув вимогу відіслати йому інсигнії, причому — до відкриття переговорів⁹⁹. До речі, аргументував гетьман цю вимогу так: він може підписувати документи козацько-польської угоди тільки як титулований гетьман, а щоб таким бути, повинен отримати інсигнії¹⁰⁰; зрозуміло, П. Дорошенко мав на увазі, що титул гетьмана мусить бути забезпечений і відповідним королівським привілеєм.

Польські урядові кола, усвідомлюючи, з ким в особі непоступливого П. Дорошенка мають справу, не поривали контактів з М. Ханенком, що й далі сидів на Січі. Більше того, вони й на цей раз схилились до думки, що інсигнії слід нарешті віддати М. Ханенкові. Так, підканцлер А. Ольшовський 2 липня писав йому з Варшави, що він, М. Ханенко, одержить їх згідно з Острозькою угодою та затвердженням її сеймом, навіть якщо дійде до угоди між Дорошенковим Запорізьким Військом і Річчю Посполитою¹⁰¹. А на військовій раді, яка відбувалася 8 липня або напередодні під керівництвом Я. Собеського (біля села Товстолуга Теревовельського повіту Руського воєводства?), не випадково на порядку денному стояло таке питання: „Якщо секретно послати хоч тільки булаву Ханенкові, про що просять його посланці, посилаючись на Острозьку угоду?“¹⁰²

До передбачених козацько-польських переговорів ні в липні, ні в наступні місяці не дійшло: піти на задоволення вимог П. Дорошенка до переговорів стосовно, зокрема, інсигній правлячі кола Речі Посполитої не хотіли (та й чи могли?), не будучи певними того, що в разі такого задоволення цих вимог П. Дорошенко сяде за стіл переговорів, а як сяде, то чи стануть вони успішними.

Зрештою, у Варшаві визріло остаточне рішення — передати інсигнії М. Ханенкові. Доставити їх на Січ, де він продовжував сидіти, було, зваживши на невдалу місію А. Жальського, ризиковано, а то й практично неможливо — шляхи на Січ перекрили П. Дорошенко та Д. Многогрішний.

Але настав час, коли вручення інсигній М. Ханенкові виявилось можливим: під час керованої Я. Собеським воєнної кампанії, розпочатої вліт-

⁹⁷ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 218—218v. (королівський лист до кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка від 12 червня), 218v.—219 (аналогічний лист до королівського комісара при П. Дорошенкові в Чигирині Миколая Рачковського).

⁹⁸ Ojczyście spomniki...— Т. II.— S. 309.

⁹⁹ Там само.— S. 140, 142 (лист М. Рачковського до Я. Собеського з Чигирини від 24 червня).

¹⁰⁰ Там само.— S. 142 (див. попереднє посилання).

¹⁰¹ AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 221. Принагідно зазначимо, що цей лист адресатові на Січ мав вислати з Перекопа Ян Карвовський — делегований королем посланець до нового кримського хана Селім-Гірея.

¹⁰² Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 359 (лист Я. Собеського до А. Ольшовського від 8 липня 1671 р.).

ку 1671 р. з метою повернути позиції Речі Посполитої у Правобережній Україні, польське військо у вересні дійшло до східної частини Подільського воєводства і тут зупинилось під містом Баром. У міру його просування став активно діяти М. Ханенко: разом з І. Сірком він здійснив напад на турецькі фортеці — міста Білгород (Акерман) і Тегині¹⁰³, а потому зі своїм військом підійшов до Брацлава. Звідси він надіслав через своїх посланців до короля Я. Собеського вістку про свої успіхи і заклик діяти спільно проти П. Дорошенка. На початку жовтня Я. Собеський рушив до Брацлава¹⁰⁴.

Польський уряд досить швидко відреагував на появу М. Ханенка в Правобережній Україні та підтримку ним Я. Собеського, якому з Варшави були вислані інсигнії — для вручення їх М. Ханенкові. З листа Я. Собеського до А. Ольшовського, відправленого 22 жовтня з-під містечка Іллінців у Брацлавському воєводстві, видно, що інсигнії уже доставлено в його ставку. Король застеріг, читаємо в листі, що інсигнії можуть бути передані М. Ханенкові тільки після обрання його козаками своїм гетьманом. М. Ханенко, продовжує там само Я. Собеський, це розуміє, а тому не сміє взяти їх до виборів. Автор листа радив не поспішати з виборами, оскільки на боці М. Ханенка на той час був тільки один з правобережних полків — Брацлавський. З огляду на цю обставину Я. Собеський вважав доцільним не розголошувати про одержання ним інсигній¹⁰⁵.

Однак зберегти в таємниці „прибуття“ інсигній не вдалося. Довідавшись про їх наявність у Я. Собеського, пише він до того самого адресата 30 жовтня, Ханенкове військо стало вимагати передачі їх йому. Я. Собеський змушений був задовольнити цю вимогу, але зазначив при тому: хай клейноди будуть у цього війська, але М. Ханенкові їх можна вручити тільки після обрання його гетьманом, а вибори слід провести шойно по тому, як інші Дорошенкові полки, поза Брацлавським, приєднаються до М. Ханенка; цьому приєднанню може сприяти звернення [чиє? — М. К.] до полків з відозвою, щоб їхні козаки певного дня з'явилися на певне місце для обрання гетьмана. М. Ханенко та його старшина погодилися з думкою Я. Собеського. У той самий час, коли Я. Собеський домовлявся з ними, до козацького кола зібралося до тисячі осіб, щоб бути очевидцями передачі Ханенковому війську клейнодів. Проте після того, як підляський каштелян і штеттінський староста та полковник Станіслав Кароль Лужецький приніс клейноди, військо, піднісши М. Ханенка догори, проголосило його гетьманом. У цей момент, пише там само Я. Собеський, прибув у ставку посланець від П. Дорошенка з листом і усно від імені свого гетьмана багато що обіцяв, запевняючи, що гетьман в обмін на обіцяне вимагає лише гарантії безпеки для себе; оскільки ж про це мовилося усно, то йняти віри П. Дорошенкові вкотре не слід¹⁰⁶.

¹⁰³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 365—365v. (вістки з польського табору під Баром від 21 вересня).

¹⁰⁴ Там само.— К. 377 (лист Єжи Пшеоровського до А. Ольшовського з містечка Лабуні, що у Волинському воєводстві, від 3 жовтня).

¹⁰⁵ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 709. Te same: Ojczyście spomniki...— Т. II.— S. 339—340; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 384—384v.

¹⁰⁶ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. I.— S. 712. Te same: Ojczyście spomniki...— Т. II.— S. 342; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 1070, k. 385.

Усе це відбулося під Іллінцями 6 листопада. Тоді ж і там само після обрання М. Ханенка гетьманом на „генеральній раді“ відбулась офіційна церемонія вручення йому інсигній (згідно з Острозькою угодою та затвердженням її сеймом) і приведення його і старшини, а за їхнім посередництвом й усього Ханенкового війська до присяги на вірність королеві й Речі Посполитій. З текстом присяги присутніх ознайомив королівський комісар А. Жальський (він, до речі, привіз із Варшави гетьманські клейноди і вручив їх М. Ханенкові, принагідно розповівши присутнім на раді про свою невдачу місію щодо доставки їх на Січ)¹⁰⁷, а старшина присягла перед ним, а також перед згаданим С. К. Лужецьким і добжинським старостою та ротмістром Станіславом Рокітницьким¹⁰⁸. Наводимо список цієї старшини у тій послідовності, яка подана універсалом: Федір Бурляй — генеральний обозний, Григорій Кудлай і Моноїл Федорович — генеральні судді, Іван Шило — генеральний осавул, Іван Маркович — генеральний писар, Савка — гетьманський бунчужний, Іван Сірко, Григорій Перебийніс, Януш Донець, Ігнат Сушковський, Петро Безпалій — запорізькі полковники, Павло Лисиця — брацлавський полковник, Тиміш Мошинський — суддя Брацлавського полку. На основі цього списку можна, напевно, твердити, що М. Ханенко був обраний гетьманом і одержав клейноди завдяки головним чином запорізьким козакам. З правобережних полків на час обрання і вручення клейнодів він міг опертися тільки на Брацлавський.

У своєму листі до короля від 4 (14) листопада, відправленому з міста Ладжижина у Брацлавському воєводстві, М. Ханенко інформував про те, що сталося під Іллінцями, і висловив адресатові вдячність за дарування клейнодів, запевнивши його, що вірно служитиме йому та Речі Посполитій¹⁰⁹. Вдячність М. Ханенка міститься і в його датованій 6 (16) листопада і писаній у Ладжижині інструкції, даній делегованим ним козацьким посланцям до Варшави, згідно з якою вони повинні були вести там розмови з вищими урядовими особами¹¹⁰. Висловлено її також Ханенковими посланцями на аудієнції, яку їм дав король 19 грудня¹¹¹.

23 грудня королівська канцелярія видала універсал, адресований М. Ханенкові (та його козакам), — у відповідь на привезений згаданими його послами до Варшави Ханенків універсал від 27 жовтня (ст. ст.), у якому

¹⁰⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 81 (лист М. Ханенка до короля з міста Ладжижина від 4 (14) листопада 1671 р.).

¹⁰⁸ Там само. — S. 73—74 (універсал М. Ханенка від 27 жовтня (ст. ст.), у якому повідомлено про одержання клейнодів і заприсягнення, а також наведено текст присяги й імена та прізвища й посади (уряди) козацької старшини, що присягла. Універсал є оригіналом, в якому преамбула, завершальна частина та перелік старшини на чолі з М. Ханенком писані українською мовою, а текст присяги — польською; документ скріплений військовою печаткою), 81 (див. попереднє посилання); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 300v.—301 (копія з того ж універсалу подана польською мовою, імена та прізвища урядів старшини — польським письмом).

¹⁰⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3912, s. 81—82 (оригінал, скріплений підписом М. Ханенка та печаткою його війська); AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 306v.—307v. (копія).

¹¹⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 459. Те саме: ЛНБ НАН України, від. рукописів, спр. 1411, с. 175, 177.

¹¹¹ Ojczyzste spomniki...— Т. II.— S. 153 (вістки з Варшави від 23 грудня).

йшлося про те, що відбулося на генеральній тогочасній раді під Іллінцями¹¹². А наступним днем датований королівський лист до М. Ханенка¹¹³. В обох документах висловлене сподівання, що одержання М. Ханенком клейнодів послужить поштовхом для подальшої його та керованого ним війська служби королеві й Речі Посполитій.

Одержаними інсигніями М. Ханенко володів до 27 березня 1674 р., коли на Переяславській раді, яка обрала Івана Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра, він зрікся гетьманства і здав їх перед московським посланцем, боярином і князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем¹¹⁴.

На основі досі не опублікованого архівного документа М. Костомаров так описує цю задачу, можливо, децю довільно його переказуючи. Перед М. Ханенком на раді козаки несли булаву і бунчук. Поклонившись навсібіч, він промовив, звертаючись до присутніх: відомо вам, що я не своєю волею, а за королівським повелінням став гетьманом і робив усе за королівським указом; якщо я комусь зі старшини або простому козакові вчинив яку-будь досаду, то це ви мені простіть. З цими словами він поклав булаву на стіл. Козаки загукали, що все йому прощають. Тоді М. Ханенко відійшов, а козак, котрий ніс бунчук, тримав його далі для передачі тому, кого рада обере гетьманом¹¹⁵. Зауважимо, що використаний М. Костомаровим документ не згадує інших, крім булави і бунчука, отриманих 6 листопада 1671 р. М. Ханенком інсигній. Їх він, безперечно, здав, бо повинен був це вчинити.

Покликаючись на той же документ, М. Костомаров зазначає, що у відповідь на відмову І. Самойловича на тій же раді дати згоду на обрання його правобережним гетьманом, а значить, гетьманом обох берегів Дніпра, промовляючи: „Ти нам любий! Ти нам любий!“, силоміць поставивши на лаві, прикрили „Ханенковим“ бунчуком, а в руки йому вклали „Ханенкову“ булаву¹¹⁶ і таким чином зробили його гетьманом.

Слід зауважити, що використання на цій раді зданих М. Ханенком клейнодів не було передбачено — їх використали вимушено. Річ у тому, що за сценарієм, розробленим князем Г. Ромодановським та І. Самойловичем, більша частина правобережної козацької старшини, котра відійшла від П. Дорошенка, мала на цій раді обрати замість нього гетьмана, відданого Москві, оскільки П. Дорошенко всіляко ухилився від такої відданості, до того ж — не відступався від гетьманства, а значить — й від гетьманських клейнодів, які були в його розпорядженні¹¹⁷. За тим самим сценарієм, з огляду на цю позицію П. Дорошенка, на раді новообраному гетьманові повинні були вручити доставлені з Москви (зрозуміло — там

¹¹² AGAD w Warszawie. Metryka Koronna, Libri Legationum, ks. 25, k. 157—158.

¹¹³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 168, s. 562—563. Те саме: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1411, с. 179.

¹¹⁴ Акты ЮЗР.— 1879.— Т. XI: 1672—1674. Додаток: 1657.— С. 409—410 (лист правобережного генерального обозного Івана Гулака цареві від 19 (29) березня 1674 р.). Див. також: Грабянка Г. Дійствія...— С. 213 (літописець твердить, що М. Ханенко здав інсигнії перед Переяславською радою); Літопис Самовидця.— С. 118 (тут читаємо лише, що на Переяславській раді „Ханенко здав гетманство“).

¹¹⁵ Костомаров Н. И. Руина...— С. 244.

¹¹⁶ Там само.— С. 245.

¹¹⁷ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 556—559 (зізнання Івана Мазепи в Малоросійському приказі від 5 (15) серпня 1674 р.).

виготовлені) клейноди (йшлося про знамено, булаву, бунчук, литаври). Але на час проведення ради вони не встигли надійти. Того дня, коли відбувалася рада, їх шойно з Москви відправили¹¹⁸.

Таким чином, через брак цих і Дорошенкових клейнодів організаторам ради, щоб закріпити обрання на ній І. Самойловича гетьманом відповідними традиційними ознаками влади, не залишалось нічого іншого, як наділити його „Ханенковими“ клейнодами. Він, очевидно, міг володіти ними як „владними“ до офіційного вручення московських клейнодів. 31 березня (ст. ст.) вони уже були доставлені князеві Г. Ромодановському та І. Самойловичеві. Повідомляючи про це царя листом, відісланим з-під Переяслава 1 (11) квітня, І. Самойлович разом з тим звернувся до нього з питанням, чи клейноди йому як новообраному гетьманові можуть належати¹¹⁹. Цар відповів ствердно, і 21 (31) травня князь Г. Ромодановський вручив їх І. Самойловичеві¹²⁰.

Так І. Самойлович став володіти двома московськими комплектами клейнодів — „лівобережним“ і „правобережним“. Одержання ним „правобережних“ клейнодів автоматично означало, що практичному використанню „Ханенкових“ клейнодів настав кінець. Вони перестали бути актуальними, а значить — і потрібними. Відтоді їх слід губитися і годі на нього натрапити. Дуже ймовірно, що вони були вивезені до Москви і там згодом загубилися.

Так відтоді склалася доля королівських гетьманських клейнодів, як П. Тетеря вивіз їх до Польщі, — тих, зрештою, котрі, на нашу думку, в лютому 1649 р. одержав Б. Хмельницький на знак визнання його Річчю Посполитою гетьманом.

Усі спроби П. Дорошенка здобути ці клейноди, щоб стати визнаним королівською владою гетьманом, виявилися марними. Польські правлячі кола, добре усвідомлюючи політичне значення клейнодів, умовами дарування їх П. Дорошенкові ставили компромісні кроки з його боку, а з 1669 р. — й відмову від турецького протекторату. Видається усе ж, що вина за те, що сталося, більшою мірою лежить на польській стороні. У Варшаві загалом не виявляли належного розуміння того, що дії П. Дорошенка не були спрямовані на розрив з Річчю Посполитою. Там прагнули мати справу з цілком залежною козацькою організацією. Звідси й ставка польського уряду на М. Ханенка — як такого, що повністю орієнтувався на Річ Посполиту, ставка, підкреслена наданням йому „Тетериних“ клейнодів. Від цього Польща мало що виграла. Виникає запитання: якби згаданий уряд був терплячіший до П. Дорошенка, то чи не виграла б вона більше?

* * *

У невеличкій замітці анонімного автора під заголовком „Булава Павла Тетери“, опублікованій у квітневому номері „Киевской Старини“ за

¹¹⁸ Акты ЮЗР.— Т. XI.— С. 386 (царська грамота І. Самойловичеві від 17 (27) березня).

¹¹⁹ Там само.— С. 411—412.

¹²⁰ Там само.— С. 475 (відписка князя Г. Ромодановського цареві від 21 (31) травня), 477 (лист І. Самойловича цареві від 23 травня (ст. ст.) з висловленням вдячності за надання йому клейнодів).

1901 р., подано (С. 9) з покликанням на одне краківське видання 1845 р.¹²¹, з яким нам не довелося ознайомитись, що ця булава зберігається в Ясногурському монастирі у Ченстохові. Згідно з тим же краківським виданням, ця булава строкато позолочена, обтягнута шагренню, не оправлена каменями (buława, pstro złosona w jaszczur bez kamieni Tetery, hetmana Zaporozkiego). Ні про що інше там, судячи з анонімної замітки, не сказано. Від себе автор пише: „Відомо, що Тетеря скінчив життя єзуїтом, чим і пояснюється, що булава його потрапила в католицький монастир“.

У цитованому виданні (зрозуміло, й у замітці) мається на увазі, очевидно, гетьманська булава. Приписування її П. Тетері у світлі змісту нашого дослідження означає, що йдеться про булаву, вивезену ним 1665 р. до Польщі. Однак ця думка є помилковою: в жодному з джерел, що виникли від 1665 р., коли вона могла б опинитись у Ясногурському монастирі, не знаходимо згадок, що її туди доставлено. Якби вивезена П. Тетерею булава туди потрапила до вручення 1671 р. булави М. Ханенкові, то про це так чи інакше тоді ж стало б відомо, втім — і П. Дорошенкові, і М. Ханенкові. Обидва вони обов'язково вимагали б повернення саме її, а не якоїсь іншої булави, і М. Ханенко, отже, не дозволив би вручити йому іншу інсигнію; він, безперечно, здобув очікувану булаву. З огляду на те, що він володів нею до Переяславської ради 1674 р., а невдовзі після неї вона була, напевно, відправлена до Москви, де постійно зберігалась, то не могло бути й мови про здачу її до Ясногурського монастиря.

Натомість відомо, що в цьому монастирі дотепер зберігається булава, про яку в сучасному виданні, у котрому подано її кольорове фотографічне зображення, читаємо: „Булава Тимофія Цецюри (Cieciury), козацького отамана, угорський тип, перелом XVI і XVII ст. Дар короля Яна Казимира Вази після запрягнення (po hołdzie) козаків 5 лютого 1661 р.“¹²² Цей напис під фотографією не супроводжується зазначенням, на основі чого він складений. Його зміст видається правдивим — він конкретний і, напевно, ґрунтується на монастирських нотатках. Є докази того, що Т. Цецюра на початку 1661 р. перебував у Кракові¹²³. На той час він виступав на боці Речі Посполитої і не виключено, що прибув до Польщі зі своєю булавою — не гетьманською, бо гетьманом він ні у той час, ні до, ні після нього не був, — і віддав її королеві на знак йому й Речі Посполитій вірності, а король подарував її монастиреві. Цецюра і Тетеря — прізвища співзвучні. Про П. Тетерею як про гетьмана історична пам'ять була значно глибша, ніж про Т. Цецюру — одного з багатьох козацьких ватажків. Це й зумовило те, що булаву, яка зберігалась у Ясногурському монастирі, упорядники цитованого краківського видання приписали П. Тетері, а не Т. Цецюрі. У полоні цієї помилки опинився й згаданий анонімний автор.

¹²¹ Marya Bogurodzica w Nazarecie na Jasnej Górze Częstochowskiej.— Kraków, 1845.— Т. II: Skarbiec, pamiątki uchowane.

¹²² Jasnógórska Bogurodzica. 1382—1982.— Warszawa, 1982.— Ilustracja 170.

¹²³ Latac E. Tymoteusz Cieciora // Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1937.— Т. IV.— С. 41.

* * *

Залишається розповісти про долю клейнодів, якими володів П. Дорошенко. Нагадуємо, що з 1665 р. він мав клейноди козацького виготовлення, а 26 серпня 1669 р. одержав під Уманню султанські інсигнії. На початку серпня 1672 р. на аудієнції у турецького падишаха під Кам'янцем-Подільським йому дісталася ще одна султанська булава¹²⁴. У середині вересня 1674 р. під Ладижином під час відходу турецької армії з Правобережної України, куди вона перед цим здійснила похід, у ставці султана П. Дорошенкові була дарована інша булава¹²⁵.

На січень 1676 р. припадає доставка у Москву посланцями П. Дорошенка, за його дорученням, султанських інсигній (санджаків), які він мав, — бунчука і двох власне санджаків — знамен¹²⁶ (бунчук і знамено П. Дорошенко одержав 26 серпня 1669 р., а друге знамено або у серпні 1672 р., або у вересні 1674 р.). Ці санджаки поклали біля посольського приказу для оглядання мешканцями столиці, а після того їх мав змогу бачити через вікна столової палати царського палацу Олексій Михайлович¹²⁷.

У вересні 1676 р. П. Дорошенко на лівому березі Дніпра навпроти Чигирина перед князем Г. Ромодановським й І. Самойловичем зрікся гетьманства, здав свої клейноди козацького виготовлення і присягнув на вірність цареві; дещо пізніше він здав перед тими самими особами дві султанські булави і два привілеї, якими його султан затверджував на гетьманському уряді¹²⁸.

Булави і привілеї були доставлені в Москву¹²⁹. Тут їх разом з названими бунчуком та двома знаменами поклали біля посольського приказу для оглядин, а потім принесли у столову палату і показали цареві. За

¹²⁴ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez I. I. S. Sękowskiego.— Warszawa, 1825.— Т. II.— С. 119; Акты ЮЗР.— 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 431 (показання посланців П. Дорошенка у Москву 12 (22) січня 1675 р. про доставку ними його клейнодів).

¹²⁵ Collectanea...— Т. II.— С. 119; РГАДА в Москве, ф. 79 (Сношения России с Польшей), оп. 1, кн. 166, л. 542—543 (зізнання в Малоросійському приказі 29 травня (ст. ст.) 1675 р. колишнього російського військовика Петра Татаринова після повернення його з турецького полону).

¹²⁶ Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 426 (лист П. Дорошенка цареві з Чигирина від 5 (15) січня 1676 р.), 430 (показання посланців П. Дорошенка у Москві 12 (22) січня про доставку цих інсигній; тут, зокрема, зазначено, що подібні інсигнії (санджаки) султан дає кримським ханам), 450—451 (опис „перебування“ тих самих інсигній у Москві). Див. також: Літопис Самовидця.— С. 121.

¹²⁷ Там само.— С. 450—451 (див. попереднє посилання).

¹²⁸ Там само.— С. 730 (зізнання в Малоросійському приказі у вересні стольника Івана Ржевського та гетьманського канцеляриста Пантелея Радича по приїзді їх до Москви як посланців князя Г. Ромодановського й І. Самойловича. Те саме: Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бавтыш-Каменским и изданные Осипом Бодянским.— Москва, 1858.— Ч. 1: 1649—1687.— С. 263), 733 (лист І. Самойловича цареві від 19 (29) вересня з табору на лівому березі Дніпра навпроти Чигирина), 750—751 (лист І. Самойловича цареві від 27 вересня (ст. ст.) з табору на лівому березі Дніпра навпроти містечка Воронівки).

¹²⁹ Там само.— С. 743—744 (розповідь піддячого Петра Бурцева в Малоросійському приказі від 12 (22) жовтня), 750—751 (див. попереднє посилання). Див. також: Літопис Самовидця.— С. 122.

наказом царя інсигнії були передані на зберігання у приказ оружейної палати, а привілеї — у Малоросійський приказ¹³⁰.

До нас дійшов опис цих султанських інсигній¹³¹. Подальша їх доля нам невідома. Невідомо також, чи були доставлені в Москву Дорошенкові клейноди козацького виготовлення. Чи не осіли вони в скарбниці Самойловичевого Запорізького Війська? Виникає також запитання: куди поділася одна з трьох одержаних П. Дорошенком султанських булав?¹³²

Mykola KRYKUN

THE FATE OF HETMAN INSIGNIA SMUGGLED OUT OF UKRAINE BY PAVLO TETERIA IN 1665

On leaving the Hetman government in June 1665, Pavlo Teteria headed for Poland taking the Hetman insignia with him. Apart from the latter, he also took the privileges granted by the king to Zaporiz'ka Army as well as a considerable sum of money from the army treasury. Later, Hetman Petro Doroshenko repeatedly demanded that the Polish government return what had been taken by P. Teteria, including the insignia. Eventually, the ruling top of *Polska Rzeczpospolita* handed them but not to P. Doroshenko, but to M. Khanenko. In 1674 M. Khanenko, having renounced his Hetman powers, left the insignia to Hetman Ivan Samoilovych, who was loyal to the Moscow tsar. In all evidence, they were sent to Moscow the same year and nothing has been known about them ever since.

¹³⁰ Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 763, 765—766 (опис доставки цареві султанських інсигній і привілеїв), 768 (повідомлення про те саме).

¹³¹ Акты ЮЗР.— Т. XII.— С. 768.

¹³² У 1900 р. на сторінках „Киевской Старины“ В. Краснов розповів, що 1888 р. хлопчиком бачив підкопану „зловмисниками“ могилу П. Дорошенка в селі Яропольці, віддаленому від Москви на більш ніж 130 км. У народі ходили чутки, пише він, що гетьман був похований зі всіма знаками свого сану і гідности — коштовною булавою, шапкою з діамантами й алмазами та дорогою зброєю, і підкоп був зроблений начебто для того, щоб викрасти ці предмети. З приводу цього злочину велось слідство, під час якого могила П. Дорошенка була розрита; В. Краснов бачив вибрані з неї останки (кості) гетьмана. Він також зауважує, що йому невідомо, що встановило слідство і чи винуватців було знайдено (Краснов В. Могила гетмана Дорошенка (Из детских воспоминаний) // Киевская Старина.— 1900.— Июль: Документы, известия, заметки.— С. 9). Малоімовірно, щоб П. Дорошенко був похований з булавою. А якби й був похований з нею, то напевно з „козацькою“.